

**KILIÇTAN KALEME:
MEMLÛKLAR ve ENTELEKTÜEL HAYAT**

CENGİZ TOMAR

(Marmara Üniversitesi)

Memlûk dönemi (1250-1517) ile ilgili olarak hem kaynaklarda hem de modern araştırmalarda genel-geçer bir görüş dikkati çekmektedir. Tenkid amacıyla ileri sürülen bu görüşe göre dönem, kanlı iktidar mücadeleleri, isyanlar ve emirlerin yerli halka yaptığı zulümlerle geçmiş ve buna bağlı olarak genel anlamda kültürde özelde de Arap dili ve edebiyatında bir gerileme yaşamasına sebep olmuştur. Bu eleştirilerde haklılık payı bulunmakla birlikte, söz konusu bu tasvirin gereğinden fazla abartılmış olduğu da dikkatten kaçmamalıdır. Bu makalede, yukarıda zikredilen görüşlerin yaygınlık kazanmasının sebepleri üzerinde durularak, memlûk emirlerinin entelektüel hayata katkıları dönemin biyografik eserlerinde kaydedilmiş bulunan hayat hikâyelerine binâen ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Memlûk idaresi genel anlamda bir hanedana istinad etmediğinden ölen ya da devrilen bir sultanın yerine yenisinin seçilmesi her zaman problem teşkil etmiştir. Her ne kadar sultanlar oğullarını veliaht olarak tayin etmişlerse de çoğu zaman bu veliahtlar ya tahtta fazla kalamamışlar ya da güçlü memlûk emirlerinin elinde bir kukla olmaktan öteye gidememişlerdir.¹ Saltanat sisteminin işlememesine bağlı olarak uzun soluklu bir hanedanın oluşmaması, emirlerin sultanı kendi arkadaşlarından (*hûşdâş*) biri olarak görmelerinden kaynaklanıyordu. Zira sultan, tıpkı memlûk emirleri gibi, erken yaşlarda asker olarak yetiştirilmek üzere bölgeye getirilmiş ve belirli bir eğitimden geçtikten

¹ P. M. Holt, "Memlûk Sultanlığında Devlet Yapısı", trc. S. Kortantamer, *Bellekten*, LII(1988), 229-230.

sonra âzâd edilmiş bir köleydi. Bu sebeple dönem, hem sultanın seçimi esnasındaki anlaşmazlıklar² hem de tahtı ele geçirmek isteyen umerânın isyanları sonucunda bir karışıklıklar dönemi olarak tarihe geçmiştir.³ Arapça bilmemekle suçlanan Türk ve Çerkes köle-askerlerin hâkimiyetinin, Arap dil ve kültüründe bir gerilemeye yol açtığı da yine çok yaygın bir görüştür. Arap edebiyatı tarihçilerine göre bu dönemde her ne kadar sayısal olarak çok miktarda eser yazılmışsa da bu eserler birbirinin kopyası niteliğindedir. Özellikle yabancı (Türkçe) kelimelerin ve günlük konuşma dilinin eserlere yansması, bu dönemde Arap dil ve edebiyatının gerilediği (*inhitât*) görüşünü yaygınlaştırmıştır.⁴

Yukarıda zikredilen tenkitlerin kabul görmesinin sebeplerinin başında, ulemânın İslâm dünyasının Moğol ve Haçlı tehlikeleri karşısında bulunduğu; İran, Irak, Türkiye ve Suriye'nin işgâl edildiği; sembolik de olsa İslâm dünyasının lideri konumundaki son Abbasî halifesinin öldürüldüğü (656/1258) çok kritik bir ortamda, askerî güçleri sayesinde Kahire'de yönetimi ele geçiren bu köleleri (*memlûk*) "müteğallibe" olarak değerlendirmelerinin⁵ yanısıra, özellikle modern Arap tarihçilerinin yabancı köle-askerlerin Mısır ve Suriye'deki hâkimiyetlerini bir nevi sömürge (*isti'mâr*) dönemi olarak görmeleri gelmektedir.⁶ Ortaçağ İslâm tarihi⁷ araştırmalarında kullandığımız kaynakların sınırlı oluşu ve muhtevası da bu görüşlerin yaygınlaşmasında

² A. Levanoni, "The Mamluk Conception of the Sultanate", *International Journal of Middle East Studies*, XXVI(1994), 373-392; P. M. Holt, "The Position and Power of the Mamluk Sultan", *Bulletin of School of Oriental and African Studies*, XXXVIII/2 (1975), 237-249; aynı müellif "Succession in the Early Mamluk Sultanate", *Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft*, XVI/20(1985), 144-148.

³ A. Macid, "Mevkîfî'l-Mısriyyîn min hükmi'l-memâlik fi'l-usûri'l-vustâ", *Havliyyâtü Külliyyeti'l-âdâb bi-Câmi'ati 'Ayni Şems*, XII (1969) 49-58; M. S. Takkuş, *Tarihu'l-Memâlik fi-Mısır ve Bilâdi's-Şam*, Beyrut 1997, 7-8.

⁴ H. el-Fâhurî, *el-Câmi' fi tarihi'l-edebi'l-Arabî, -edebü'l-kadîm-*, Beyrut 1968, 1024-1030; C. Zeydan, *Tarihu'l-edebi'l-Arabî*, Beyrut 1983, III, 116-121; Ö. Ferruh, *Tarihu'l-edebi'l-Arabî*, Beyrut 1989, III, 614; S. Kortantamer, "Memlûk Tarihçiliğine Genel Bir Bakış", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, I(1983), 33.

⁵ Bkz. A. Macid, *a.g.m.*, 49-58; U. Haarmann, "Ideology and History, Identity and Alterity: The Arab Image of the Turk from the Abbasids to Modern Egypt", *International Journal of Middle East Studies*, XX (1988), 181-183.

⁶ B. Lewis, *History: Remembered, Recovered, Invented*, Princeton 1975, 81.

⁷ Bir İslam eskiçağı veya ilkçağı sözkonusu olmadığından, burada İslâm tarihinin Avrupa Ortaçağı'na denk gelen dönemi kastedilmektedir.

diğer bir etkidir. Zira, genelde tarihçilik özelde de H.VI-IX/M.XII-XV. yüzyıllar arası İslâm tarihçiliği daha ziyâde siyaset merkezlidir.⁸ Sayıları ve çeşitleri daha önceki dönemlere göre oldukça fazla olan Memlûk devri kaynakları da buna paralel olarak genellikle siyasî olayları kaydettiklerinden, dönemin sadece ihtilal ve isyanlardan ibâret olduğu izlenimi edinilmesine yol açmaktadır.

Halbuki, genellikle “dindar” olarak nitelendirilen Memlûk sultan ve emirleri özellikle dinî ilimlerin geliştirilmesi amacıyla medrese, zâviye ve cami yapımına büyük önem vermişlerdir.⁹ Bugün Kahire, Dımaşk, Kudüs ve Haleb gibi zamanın büyük şehirlerindeki tarihî yapıların çoğu Memlûk döneminden kalmadır.¹⁰ Gerek medreseler ve gerekse bu medreselerde ilimle iştiğal eden ulemâ ve talebeler tahsis edilen zengin vakıflar vasıtasıyla teşvik edilmişlerdir. Bunun bir sonucu olarak, özellikle Moğollar tarafından işgâl ve tahrib edilen bölgelerin ulemâsı Memlûk topraklarına göç etmişlerdir.

İçinde yaşadıkları toplumun kültürüne ve diline yabancı olan memlûklerin *tibâk* (tekil. tabaka = kışla) da okuma-yazma ve zarurî dinî bilgilerin öğretildiği temel bir eğitimden geçtikleri bilinmektedir. Ancak, genellikle daha çocukken bölgeye getirilen ve yüksek fiyatlarla satılan memlûklardan beklenen, bir ilim adamı olmalarından ziyâde mükemmel bir asker olmalarıydı. Bu sebeple dönemin tarihçileri tarafından yazılan eserlerde memlûklar için “kara cahildi”, “aptaldı”, “ne Arapça ne de Türkçe bilirdi” gibi ibârelere sıkça rastlanmaktadır.¹¹ Bu görüşlerin yaygınlık kazanmasında, ulemânın

⁸ T. Khalidi, *Arabic Historical Thought in the Classical Period*, Cambridge 1994, xii.

⁹ Memlûk emirlerinin cami, medrese, zaviye gibi pek çok hayır müessesesi yapturmalarının sebepleri arasında yabancı oldukları topluma kendilerini kabul ettirmek, itibar kazanmak ve mallarını sultanların müsâderelerine karşı kurdukları aile vakıfları vasıtasıyla korumak gibi maksatların yanısıra dinî mülâhazaları da gözardı etmemek gerekir, M. M. Emin, *el-Evkaf ve'l-hayatü'l-ictimâ'iyye fi-Mısr, 648-923/1250-1517*, Kahire 1980, 70-99; J. Berkey, *The Transmission of Knowledge in Medieval Cairo*, Princeton 1992, 130-146.

¹⁰ Bu dönemde sadece Kudüs'te 50 medrese ve 20 zâviye bulunmaktaydı. Bu medrese ve zâviyelerin büyük kısmı Memlûk sultan ve emirleri tarafından yaptırıldığından onların isimlerine nisbet edilerek Câlikiyye, Devâdâriyye, Ceharkesiyye vb. adlarla anılıyorlardı. Ayrıntılı bilgi için bkz. K. Creswell, *The Muslim Architecture of Egypt*, II, Newyork 1978; L. Burgoyne, *Jerusalem under the Mamluks*, Londra 1987; M. Meinecke, *Die Mamlukische Arkitektur in Aegypten und Syrien*, I-II, Glückstadt 1992.

¹¹ Bir kaç örnek için bkz. İbn Tağrıberdî, *el-Menhelü's-sâfi ve'l-müstevfi ba'de'l-vâfi (el-Menhelü's-sâfi)*, Kahire 1984-1993, II, 329, 347, 485-486, III, 89-91, 105-106,

memlûkları küçümseyen tutumlarının rolünü gözardı etmemek gerekir.¹² Zira siyasî ve askerî güçleri sebebiyle toplumda ayrıcalıklı bir konumda bulunan *memlûk* emirleri (*nâs*) ve onların çocukları (*evlâdü'n-nâs*) arasında dönemin entelektüel hayatına büyük katkılarda bulunmuş olanlar da mevcuttur.

Memlûk emirlerinin ilgilendiği ilim dalları içerisinde fıkıh ve hadis önemli bir yer tutmaktadır. Bunlar arasında Bahrî Memlûklar döneminde (1250-1382) Sencer ed-Devâdârî et-Türkî (ö.699/1300) öne çıkmaktadır. Vefeyât kitaplarında “âlim ve muhaddis” olarak tavsif edilen Sencer, 620'den (1223) sonra doğmuş ve 640 (1242) civarında “Türk diyarından” getirilmişti. Sultan ez-Zahir Baybars dönemi (1260-1277) emirleri arasında bulunan Sencer, bir süre Dımaşk'ta görevde bulunduktan sonra memlûk askerî sisteminde en yüksek rütbe olan *emir-i mie ve mukaddemü'l-elf* liğe kadar yükseltilmişti. Önemli idarî ve askerî görevlerinin yanı sıra ilimle uğraşmayı da ihmal etmemiş gözüken Sencer, haklı olarak âlim ve muhaddis ünvanlarını da almıştı. Dönemin büyük muhaddislerinden Mizzî (ö.1341) onun âlî isnadlarından oluşan iki cüz, Birzâlî (ö.1339) ise 14 cüzlük bir *mu'cemü's-şüüyûh* tahrîç etmiştir. Kaynaklarda hadis hocalarının adları kaydedilmiş bulunan Sencer Kahire, İskenderiye, Dımaşk, Antakya, Haleb, Baalbek, Kudüs, Hama, Humus, Kerek ve Safed'de hadis tahsil etmiştir. “Türk memlûklar arasında ilimde ondan daha üstünü yoktu” şeklinde vasfedilen Sencer'in, Dımaşk ve Kahire'de ders verdiği kaydedilmiştir.¹³

Hadis ilmiyle meşgul olan ünlü memlûk kumandanları arasında bulunan ve köle tâciri Hoca Alaeddin es-Sivasî tarafından Anadolu'dan getirilmiş olan Şam nâibi Tenkiz (ö.741/1340), tâcirinin nisbesine binâen muhtemelen Sivas köle pazarından satın alınmış olmalıdır. Önce Sultan Hüsameddin Laçin (1296-1299) tarafından satın alınan Tenkiz, Laçin öldürülünce Sultan en-Nâsır Muhammed b. Kalâvun'un (1293-1294, 1299-1309, 1309-1341) *hasekileri* arasına girmişti. Çok yetenekli bir memlûk olan Tenkiz Suriye'de

IV, 21-22, 91-93; İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-kâmine fi-a'yâni'l-mieti's-sâmîne* (*ed-Dürerü'l-kâmine*), Haydarabad 1348-1350, I, 411; es-Sehavî, *ed-Dav'u'l-lâmi' li-ehli'l-karni't-tâsi'* (*ed-Dav'u'l-lâmi'*), Kahire 1353-1355, II, 268, 270-272.

¹² U. Haarmann, “Arabic in Speech, Turkish in Lineage: Mamluks and their Sons in the Intellectual Life of Fourteenth-Century Egypt and Syria”, *Journal of Semitic Studies*, XXXIII/1(1988), 1-4.

¹³ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyat* (*el-Vâfi*), ed. H. Ritter vd., Wiesbaden 1962, XV, 479-482.

Moğollar'a karşı mücadele verdiği gibi pek çok sefere katılmıştı. Kısa sürede yükselerek 712 (1312)'de Şam nâibi oldu ve bu görevini 28 yıl sürdürdü. Bu kadar uzun süre aynı görevde kalan nâdir emirlerden olan Tenkiz, pek çok imar faaliyetinde bulunduğu gibi ilim meclislerine katılmaktan da geri kalmamıştır. *Sahih-i Buhârî*, *Sahih-i Müslim* ve Mısırlı meşhur Hanefî fakihî Tahavî'nin (ö.933) *Me'âni'l-âsâr*'ını dinleyen Tenkiz'in hocaları arasında İsa b. el-Mut'im ve Ebubekir b. Abdüddâyim'in adları geçmektedir.¹⁴

Hayatı hakkında geniş malumata sahip olduğumuz Hanefî fakihî ve muhaddis memlûklardan Tagribermiş, 808/1405 civarında Anadolu'dan Haleb pazarına getirilmiştir. Yedi yaşlarında bulunan Tagribermiş, o sırada Haleb'i ziyaret eden ve henüz bir emir olan Çakmak –daha sonra ez-Zâhir ünvanıyla sultan olmuştur (1438-1453)- tarafından satın alınmış, önce Sultan en-Nâsır Ferec'e (1399-1405, 1405-1412) sonra el-Müeyyed Şeyh el-Mahmudi'ye (1412-1421) geçmiştir. Kaynaklarda babasının müslüman olduğu belirtilen Tagribermiş, müslüman çocukların teoride memlûk sistemine girmeleri mümkün olmadığından, muhtemelen kendisini getiren memlûk tâciri Hoca Celâleddin tarafından hile yapılarak ismi değiştirilmiş ve böylece sisteme dahil edilmiş olmalıdır. 815'de (1412) tahttan indirilerek öldürülen en-Nâsır Ferec'in tibâkındaki memlûklar (*küttabiyye*) arasından yeni sultan el-Müeyyed Şeyh tarafından seçilerek satın alınan Tagribermiş yine bu sultan tarafından âzâd edilmiştir.

Tagribermiş ile ilgili olarak kaydedilen ilginç anektodlardan birisi de o esnada henüz orta dereceli bir memlûk emiri olan Çakmak'ın bazen el-Müeyyed Şeyh'e gelerek, Tagribermiş'in şer'î olarak kendisinden satın alınmadığını iddia etmesi ve iade edilmesini istemesidir. Ancak el-Müeyyed Şeyh, onun çok güzel Kur'an okuduğunu ve fakih olduğunu söyleyerek iade etmeye yanaşmamış, Çakmak'a bir miktar para ve bir memlûk vererek konuyu tatlıya bağlamıştır. İlmi sebebiyle Memlûk sultan ve emirleri arasında çekişmeye sebep olan Tagribermiş, bir süre *câmedâr* ve *haseki* olarak kaldıktan sonra *emir-i aşere* rütbesini alarak Kahire kalesinin nâibliğine getirilmiş ve 852 (1448)'de Kudüs'te vefât etmiştir.

İlmiyle meşhur olan memlûkların en önde gelenlerinden olan Tagribermiş fıkıh, hadis, tarih, esmâü'r-ricâl ve edebiyatta âlimdi. Arapça ve Türkçesi

¹⁴ *el-Vâfi*, 420; *el-Menhelî's-sâfi*, IV, 156-167; *ed-Dürerü'l-kâmine*, I, 520-528.

mükemmeldi ve her iki dilde de şiir yazıyordu. *Sahih-i Buharî*'yi Mısır baş kadısı Muhibbüddin Ahmed b. Nasrullah el-Hanbelî, *Sahih-i Müslim*'i Zeynüddin Abdurrahman b. Muhammed ez-Zerkeşî, Neseî'nin *Sünen-i Suğra*'sını Şihabüddin Ahmed Kelutâtî, *Sünen-i İbn Mâce*'yi Şemseddin Muhammed el-Mısrî'den okudu. Ayrıca Taberî'nin *el-Mucemu's-sağir*'ini, *Sünen-i Ebi Davud el-Sicistanî* ve *Sünen-i Dârimî*'yi okudu. Takiyyüddin Abdurrahman el-Kalkaşendî'den de ders okuyan Tagribermiş'in hocaları arasında dönemin önde gelen fıkıh otoritelerinden Sirâceddin Ömer ve Şeyhü'l-İslâm Sadeddin İbnü'd-Deyrî (ö.867/1463) de bulunmaktaydı.¹⁵

Kaynaklarda hocalarının 260 civarında olduğu ifade edilen ve ne yazık ki hayatı hakkında fazla bilgi bulunmayan Burunlu et-Turkî (ö.699/1300) hadis ve fıkıhta memlûklar arasında önemli bir yere sahipti. *Emir-i mie* rütbesinde bulunan Burunlu, yazısının güzelliği sebebiyle devâdarlık görevini de uhdesinde tutuyordu.¹⁶

Kahire'de bir medresesi olan Sencer el-Çavlı (ö.745/1345) ise, Gazze, Kudüs ve Hama naipliklerinde bulunduğu sırada pek çok eser yaptırmıştır. el-Çavlı, bir yandan da ilim tedrisine devam etmiş ve Şâfi fıkında icâzet almıştı. Kahire'de kadı Danyal b. Mengli'den hadis dinleyen Sencer, Şâfi'nin *Müsned*'ini çok geniş bir şekilde şerhetmiştir.¹⁷

Yukarıda bahsi geçen emirlerin dışında medrese yaptırmış ya da ilim meclislerine devam etmiş memlûkların adları da kaynaklarda kaydedilmiştir. Pek çok memlûk emiri için "ilim meclislerine devam ederdi", "âlimlerle beraber bulunmaktan hoşlanırdı" gibi ibâreler kullanılmaktadır. Bunlar arasında en-Nâsır Muhammed b. Kalâvun döneminde Hama ve Haleb naipliklerinde bulunan Esendemür el-Gürçî'ye (ö.711/1311) dâir bir anekdot ilgi çekicidir. Buna göre, Esendemür, âlimlerle beraber bulunduğu bir sırada veli, şehid, peygamber ve meleklerden hangisinin diğerlerine daha üstün

¹⁵ *el-Menhelü's-sâfi*, IV, 68-74. Tagribermiş'in hayatı ve ilmî faaliyetleri hakkında geniş bilgi için ayrıca bkz. J. Berkey, "Silver Threads among the Coal: A Well Educated Mamluk of the Ninth/Fifteenth Century", *Studia Islamica*, LXXIII(1991), 109-125.

¹⁶ *el-Menhelü's-sâfi*, II, 68-72.

¹⁷ *el-Vâfi*, XV, 479-483; *el-Menhelü's-sâfi*, VI, 74-76; *ed-Dürerü'l-kâmine*, I, 172; *Keşfü'z-Zünûn*'da da kayıtlı bulunan (Kâtib Çelebi, Beyrut 1982, II, 1683) bu şerhin elyazmaları günümüze ulaşmıştır bkz. J. Berkey, *The Transmission of Knowledge in Medieval Cairo*, Princeton 1992, 148 dipnot.

olduğunu sormuş, bunun üzerine orada bulunan din bilginlerinden fakih İbnü'l-Vekil (ö.716/1317) ile Burhaneddin b. Taceddin birer, kâdı'l-kudât İbnü'z-Zemlekanî (ö.727/1327) ise iki risale yazmıştı.¹⁸

Fetva ve ders verme yetkisi verilen memlûklar arasında Sultan Kalâvun'un (1279-1290) satın alarak oğlu en-Nâsır Muhammed ile birlikte yetiştirdiği Argunşah en-Nâsırî, en önemli görevlerden olan saltanat nâibliği vazifesini deruhde ettiği gibi bir yandan da ilim hayatına devam etmiştir. Aynı zamanda iyi bir hattat olan Argunşah, Esireddin İbn Hayyan'dan *Sahih-i Buharî*'yi okumuş ve istinsah etmiştir. Hanefî fikhında fetva ve tedris yetkisi verilen Argunşah Mekke'de yaptırdığı medresede iki yıl süreyle ders vermiştir.¹⁹ İbn Hacer'e göre memlûklar arasında ondan daha fazla hadis toplayan olmamıştır.²⁰ İbn Tağrıberdî tarafından "hanefî fikhının büyüklüğünden" şeklinde tavsif edilen Temür eş-Şihabî²¹ (ö.798/1396) ve Şâfiî fikhında otorite olarak kabul edilen Sûdun el-Fakih ez-Zâhirî²² (ö.830/1427 civarı) ve fakih lakabıyla kaydedilen Seyfeddin İnal(853/1450)²³, bu alanda çalışmalarda bulunan memlûklardan sadece bir kaçıdır.

Arap edebiyatı tarihçileri tarafından Memlûklar döneminin Arap dili ve edebiyatı açısından bir gerilemeyi temsil ettiğinin ittifakla söylendiğini daha önce belirtmiştik. Memlûkları medreselerden uzakta tutmak için ellerinden geleni yapan dönemin ulemâsı²⁴, onları Arapça bilmemekle suçlamışlardır. Bu iddia bir dereceye kadar doğru olmakla birlikte, memlûklar arasında mükemmel bir şekilde Arapça öğrenerek şiir yazarları da olmuştur. Bunlar

¹⁸ *el-Vâfi*, IX, 248-249; *el-Menhelü's-sâfi*, II, 443-445; *ed-Dürerü'l-kâmine*, I, 388. İbnü'l-Vekil'in telif ettiği eser *Kitabü'l-Fark beyne'l-melek ve'n-nebi ve's-şehid ve'l-velf ve'l-âlim*, bkz. B. Aybakan, "İbnü'l-Vekil, *DİA*, XXI, 237-238; İbnü'z-Zemlekanî'nin yazdığı iki risâle *Ucâletü'r-râkib fi zikri eş-Şerefi'l-menâkib* (nşr. Hayrullah eş-Şerif, Dımaşk 1993) ile *Fazlü'l-melek ala'l-beşer* adıyla bilinen *Tahkikü'l-evlâ min ehli'r-refiki'l-a'lâ fi tefâdil-i ehli'l-ulûm ve'l-alâ* olmalıdır. Bkz. H. M. Günay, "İbnü'z-Zemlekanî", *DİA*, XXI, 242-243.

¹⁹ *el-Menhelü's-sâfi*, II, 306-308;

²⁰ *ed-Dürerü'l-kâmine*, I, 351-352.

²¹ *el-Menhelü's-sâfi*, IV, 102-103.

²² *A.g.e.*, IV, 164-165.

²³ *A.g.e.*, III, 213-215.

²⁴ U. Haarmann, "Ideology and History, Identity and Alterity: The Arab Image of the Turk from the Abbasids to Modern Egypt", *International Journal of Middle East Studies*, XX(1988), 183.

arasında başta gelen Başkırd en-Nâsiri (ö.702/1302), Bîrzâli (739/1339) ve Zehebî (ö.748/1348) tarafından övülmüş, İbnü'z-Zemlekanî tarafından ise şiir kaidelerine uymamakla itham edilmiştir. Hadis rivayetinde de bulunan Başkırd, nazım ve nesirde dönemin ileri gelenleri arasında gösteriliyordu. O, "Arapça'yı iyi konuşmak için 20 yıl müddetle hiç Türkçe konuşmadığını" iddia ediyordu.²⁵

Bahrî Memlûk dönemi emirlerinden Aydemir el-Gürcî'nin (ö.707/1307) iyi bir şâir olduğu ve özellikle medihlerinin meşhur olduğu da kaydedilmiştir.²⁶ Yukarıda zikredilen Sencer el-Çavlı'nın memlûku Emir Altunboğa el-Çavlı (ö.744/1343) efendisi gibi Şafiî fıkhında otorite olduğu gibi uzun kaside ve şiirleriyle tanınıyordu.²⁷ Kaynaklarda şair olarak vasıflandırılan memlûklardan Özdemir el-Kâşif, Harîrî'nin (ö.516/1122) *el-Makâmat*'ını ezberlemişti. Bir *elfiyye* de nazmeden Özdemir'in, İbn'ül-Hâcib'in (ö.646/1249) nahve dâir eseri *el-Kâfiye*'yi nazmetmesi onun Arapça seviyesinin ne kadar yüksek olduğunun bir göstergesi olsa gerektir.²⁸

Köle olarak Mısır ve Suriye'ye getirilen memlûklar okuma-yazma ve temel dinî bilgilerin öğretildiği bir eğitimden geçtikten sonra askerî eğitim için kıtaya çıkarlardı.²⁹ Sultanın *küttabî* olarak adlandırılan âzâd edilmemiş memlûkları, *tibâkda* genellikle efendileri tarafından beğenilen kitapların istinsahında kullanılırlardı.³⁰ Bu memlûklardan yazısının güzelliği ile dikkat çekenler daha sonra devâdarlığa (devâtdar) atanırlardı. Bu sebeple memlûk biyografilerinin pek çoğunda "güzel yazı yazardı", "hattattı" gibi ibârelerle sıklıkla karşılaşılmaktadır. Kahire ve Dımaşk'ta hadis de rivâyet eden Hâcib Ayas es-Sâlihî'nin, yazısının güzelliği sebebiyle yabancı hükümdarlara gönderilecek mektupları yazdığı kaydedilmiştir.³¹ Güzel yazıları sebebiyle *tibâkdan* çıkarılarak devâdarlığa getirilen memlûklar arasında Arslan ed-

²⁵ *ed-Dürerü'l-kâmine*, I, 471.

²⁶ *el-Vâfi*, X, 15-17; *el-Menhelü's-sâfi*, III, 179-180; *ed-Dürerü'l-kâmine*, I, 471.

²⁷ *ed-Dürerü'l-kâmine*, I, 408; *el-Menhelü's-sâfi*, III, 71-76.

²⁸ *ed-Dürerü'l-kâmine*, I, 355-356.

²⁹ Makrizî, *el-Mevaiz ve'l-I'tibar bi-zikri'l-hutat-i ve'l-âsâr*, Beyrut ts. (Dâru Sâdir) II, 213.

³⁰ B. Fleming, "Literary Activities in Mamluk Halls and Barracks", *Studies in Memory of Gaston Wiet*, (ed.M.Rosen-Ayalon), Kudüs 1977, 256-259.

³¹ *el-Vâfi*, IX, 358; *el-Menhelü's-sâfi* III, 121-122.

Devâdâr (ö.717/1317)³², Taşboğa³³ (ö.752/1351) ve Barsboğa ed-Devâdar'ın (ö.820/1417'den sonra)³⁴ adları da göze çarpmaktadır.

Devâdâr olmamakla birlikte "hattat" olarak anılan iki memlûktan *emir-i kebir* Sencer eş-Şücaî önceleri Dımaşk'ta bir kadının yanında yetişmiş daha sonra Sultan Kalâvun'a intisâb ederek vezir ve nâib-i Dımaşk görevlerine atanmıştı.³⁵ Dımaşk ve Kahire'de emirlik yapan Şeyhû es-Sâkî de (ö.752/1351) hattat olarak vasıflandırılan emirlerdendi.³⁶ Sultan ez-Zâhir Baybars, Beylik ez-Zâhirî el-Hazindâr'ı (ö.676/1277) yazısının güzelliği ve şâir olması sebebiyle değerinden çok daha fazla bir meblağa satın almıştı. Hadis ve tarih alanında da çalışmalar yapan Beylik, Ezher'de yaptırdığı zaviyede bizzat ders okutuyordu.³⁷

Memlûk döneminde en fazla gelişme gösteren ilim dallarından biri de hiç şüphesiz tarihtir. İslâm tarihinde o döneme kadar bu denli çok tarih ve vefyât kitabı yazılmamıştı.³⁸ Bu tarih yazarlarından bir kısmı memlûkların *evlâdü'n-nâs* olarak adlandırılan çocukları ve torunlarıydı. Memlûk sisteminin bir nesillik bir müessese olması sebebiyle genel manada bu sistem içerisinde yükselme imkânı bulamayan *evlâdü'n-nâs* babalarının gelirleri sebebiyle rahat bir hayat sürüyorlardı. Bu ikinci ve üçüncü nesil Türkler Arapçalarının da iyi olması sebebiyle memlûklar ve yerli halk arasında aracı rolü üstlenmişler ve pek çok eser telif etmişlerdir. Bunlardan en meşhurları *Kenzü'd-dürer*'in yazarı İbn Aybek ed-Devâdârî (ö.736/1336'dan sonra) ve *el-Menhelü's-sâfî* ile *en-Nücumü'z-zâhire* adlı meşhur tarihlerin müellifi İbn Tağriberdî (ö.874/1470)'dir. Ancak, Memlûk emirlerinden Baybars el-Mansurî (ö.725/1325) bu alanda bir istisna teşkil eder. Sultan Kalâvun'un memlûku olan Baybars, sultanın çocukları ile birlikte yetişmenin avantajını da kullanarak devâdar, saltanat nâibi gibi üst düzey görevlerde bulunmuştur. Baybars el-Mansurî Memlûk tarihinin en özgün eserlerinden olan *Zübdetü'l-fikre*'yi yazmıştır.

³² *el-Vâfi* VIII, 346-347; *ed-Dürerü'l-kâmine*, I, 349-350.

³³ *el-Vâfi* XVI, 436-437; *ed-Dürerü'l-kâmine*, II, 219.

³⁴ *el-Menhelü's-sâfî*, III, 283-284.

³⁵ *el-Vâfi*, XV, 475-478.

³⁶ *A.g.e.*, XVI, 210-211.

³⁷ *el-Menhelü's-sâfî*, III, 512-514; *el-Vâfi*, X, 365-367.

³⁸ Nitekim İslam tarihçiliği üzerine bir çalışma yapmış bulunan Şakir Mustafa bu dönemde 2500 ayrı tarih kitabı yazıldığını kaydetmiştir, *Tarihu'l-Arabî ve'l-müverrihân*, Beyrut 1990, III, 15.

Eserini yazarken katiplerinden yararlanması dolayısıyla tenkid edilmişse de asker olarak yetiştirilmek üzere getirildiği, dil ve kültürüne yabancı olduğu bir toplumda, hem idarî ve askerî görevlerde bulunan, hem de buna ilâve olarak bir çok askerî sefere katılan bir kölenin böyle muazzam bir eser vücuda getirmesini küçümsememek gerekir.³⁹

Memlûklar döneminde bazı emirler de bildikleri lisanlar sebebiyle kaynaklarda zikredilmişlerdir. Bunlardan emir Aytamış (ö.736/1336), en-Nâsır Muhammed b. Kalâvun döneminde çeşitli nâibliklerde bulunmuştu. Moğolca'yı çok iyi bildiği ifade edilen Aytamış, Moğol edebiyat ve tarihini bildiğinden memlûklar arasında uygulanan Cengiz Han Yasası'na göre hükmederdi.⁴⁰ Memlûk sultanı tarafından İlhanlılar'a gönderilecek olan Moğolca mektupları da yazan Aytamış el-Eşrefî (ö.736/1336) bir kaç defa İlhanlı Sultanı Ebu Said Bahadır Han'a (1317-1335) elçi olarak gönderilmiş ve İlhanlılar tarafından büyük saygı ile karşılanmıştır.⁴¹ Şam nâibi Emir Beydemir tarafından satın alınan ve *emir-i mie* rütbesine kadar yükselen Argunşah el-Beydemirî (ö.802/1400) de Farsça bilgisi hasebiyle kaynaklara geçmiştir.⁴²

Memlûklar döneminde çok fazla eser telif ve istinsah edilmesinin sebeplerinden biri de Memlûk sultan ve emirlerinin kitap toplama merakıydı. Sultan Çakmak (1438-1453), Kayıtbay (1468-1495) ve Kansu Gavri'nin (1501-1516) kitap koleksiyonları meşhurdur. Sultanların yanısıra memlûk emirleri de kitap satın almaya ve istinsah ettirmeye çok meraklıydılar. Çok miktarda kitap satın alan ve istinsah eden Baydara el-Mansurî (ö.693/1293), Sultan el-Eşref Halil (1290-1293) devrinde nâib-i saltanat idi.⁴³ Devâdâr olan Olcay el-Nâsırî (ö.732/1332) özellikle güzel kitaplar satın alırdı.⁴⁴ Nefis kitaplar toplayan memlûklar arasında Kılıç es-Silahdar en-Nâsırî de zikredilmelidir.⁴⁵

³⁹ *el-Vâfi*, X, 352; *el-Menhelü's-sâfi*, III, 477-748; *ed-Dürerü'l-kâmine*, I, 509-510.

⁴⁰ Cengiz Han Yasası'nın Memlûk devletindeki uygulamaları için bkz. A. N. Poliak, "The Influence of Chingiz-Khan's Yasa upon the General Organization of the Mamluk Sultanate", *Bulletin School of Oriental African Studies*, X(1939-1942), 862-876; D. Ayalon, "The Great Yasa of Chingiz Khan A Reexamination" *Studia Islamica*, XXXIV(1972), 113-158; XXXVIII (1973), 106-156.

⁴¹ *el-Menhelü's-sâfi*, II, 112-113, 291-293; *ed-Dürerü'l-kâmine*, I, 424.

⁴² *el-Menhelü's-sâfi*, II, 303-304; *ed-Dav'u'l-lâmi*, II, 26.

⁴³ *el-Vâfi*, X, 360-361; *el-Menhelü's-sâfi*, III, 493-495; *ed-Dürerü'l-kâmine*, I, 405.

⁴⁴ *ed-Dürerü'l-kâmine*, I, 481-482.

⁴⁵ *A.g.e.*, III, 216.

Sonuç olarak şunu ifade edebiliriz ki, memlûklar asker olarak yetiştirilmek üzere bölgeye getirilmiş, topluma ve kültürüne yabancı köleler olmak gibi bir dezavantaja sahip olmalarına rağmen, en azından bir kısmı, dönemin kültürel hayatına katkıda bulunmuştur. Hem ulemânın memlûklara karşı tûtumu ve hem de incelediğimiz biyografik eserlerin genellikle idarî görevlerde de bulunmuş veya önemli başarılarla imza atmış memlûk emirlerinin hayat hikayelerini verme eğilimi sebebiyle, memlûkların kaynaklara yansıyan bu faaliyetleri gerçeğin sadece bir kısmını oluşturduğunu da burada belirtmeliyiz.